

I. ARCHIWALNE POLONIKA W PETERSBURGU

Antoni Mironowicz

(Uniwersytet w Białymstoku, Białystok)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KOŚCIOŁÓW WSCHODNICH W RZECZYPOSPOLITEJ W ARCHIWACH I BIBLIOTEKACH SANKT PETERSBURGA

Spośród zespołów archiwalnych zza wschodniej granicy wielkie znaczenie w badaniach nad dziejami Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej mają rękopiśmienne zbiory z archiwów i bibliotek rosyjskich, białoruskich i ukraińskich. Na szczególną uwagę zasługują zbiory Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk (Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге), a w nim kolekcja Pawła Dobrochotowa¹, zawierająca dokumenty z archiwów prawosławnych i unickich diecezji, przywileje królewskie nadawane hierarchii prawosławnej, dokumenty uposażeniowe cerkwi i monasterów prawosławnych, wykazy parafii, wizytacje klasztorów, rejestry spraw cerkwi unickich, akty gospodarcze i sądowe poszczególnych parafii i klasztorów. Wśród tych dokumentów klasztornych znajdujemy literaturę polemiczną i hagiograficzną, opracowania historyczne dziejów poszczególnych monasterów, księgi cudów dokonujących się przed ikonami Matki Bożej. W niektórych zespołach spotkać można utwory literackie oraz teksty o charakterze politycznym. Z kolei kolekcja Komisji Archeograficznej², przechowywana w tym archiwum, zawiera edykty i przywileje królów polskich nadane cerkwiom i monasterom Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej od XVI do XVIII w. Przechowywane są tam akta sygnowane przez Zygmunta III Wazę, Władysława IV, Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Augusta II Sasa, Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego. W zespole tym znajduje się ponad 130 jednostek archiwalnych

¹ Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге (dalej: Архив СПб института истории РАН), кол. 52, П. Доброхотов, оп. 1-3. A. Mironowicz, *Źródła petersburskie do dziejów Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 2, Białystok 2010, s. 191-196.

² Архив С-Пб института истории РАН, кол. 114, Коллекция Археографической комиссии, оп. 1-4.

z dokumentami pisanymi w językach polskim i łacińskim z lat 1499–1789. Na zespół ten składają się również edykty i przywileje królów polskich nadane cerkwiom, miastom, bractwom cerkiewnym i cechom rzemieślniczym. Osobną grupę stanowi zbiór składający się z 38 jednostek archiwalnych, w których znajdują się pisma króla Zygmunta III Wazy i kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Lwa Sapiehy z lat 1600–1622. Większość z nich dotyczy kwestii wyznaniowych, a zwłaszcza relacji między Kościołem prawosławnym a unitami³. Znaczna część znajdujących się w tej kolekcji rękopisów odnosi się do historii Cerkwi z terenów Księstwa Moskiewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk znajduje się ponad 160 monasterskich zespołów archiwalnych (fondów) od XV do końca XIX w. O skali wielkości zbiorów świadczą na przykład akta monasteru iwierskiego (1653–1920) z 26 tysiącami jednostek archiwalnych, czy też monasteru tichwńskiego (1564–1918) z 19 tysiącami jednostek archiwalnych. W omawianym archiwum akta do dziejów Kościoła wschodniego są także w kolekcjach Mikołaja Piotrowicza Lichaczowa⁴ i Denisa Iwanowicza Zubrickiego⁵. Zawierają one liczne dokumenty dotyczące spraw cerkiewnych sygnowane przez królów polskich, książąt litewskich, możnowładców i szlachtę.

Ważnym zbiorem archiwalnym do poznania dziejów Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej są akta przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (Российский государственный исторический архив — РГИА)⁶. Archiwum to specjalizuje się w gromadzeniu dokumentów historycznych, głównie z XVIII i XIX w. Zebrane tam kolekcje stanowią doskonałe źródło poznania dziejów Rosji i państw ościennych. W ponad siedmiu milionach jednostek archiwalnych podzielonych na 1697 zespoły (fondy), znajdują się archiwalia ministerstw, urzędów państwowych, stowarzyszeń i organizacji, Senatu i Synodu, rodów magnackich, Kościoła prawosławnego, rzymskokatolickiego, unickiego i innych wyznań. Na podstawie tych archiwaliów można prześledzić rosyjską politykę wyznaniową od Piotra I do 1917 r. W zasobie RGIA przechowywane są akta Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, które dotyczą również ziem polskich — zwłaszcza w odniesieniu do XVIII stulecia i lat 1839–1918. W archiwum Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego jest zespół Kancelarii Oberprokuratora Synodu (fond 797), który zawiera informacje dotyczące centralnej administracji Cerkwi prawosławnej z lat 1704–1918, w tym sprawy kasaty unii na Białorusi. Znajdujemy tam ponadto charakterystyki biskupów ruskich, korespondencję osób świeckich i duchownych w sprawach wyznaniowych oraz raporty Duchowego Komisarza w Kijowie dotyczące położenia cerkwi i monasterów prawosławnych na ziemiach polskich. Kancelaria Synodu (Канцелярия Синода) zgromadziła w tym fundzie tysiące dokumentów,

³ „Летопись занятий Археографической комиссии”, научный исторический журнал, 1862–1863, вып. 2, Санкт-Петербург 1863, с. 29–46.

⁴ Архив С-Пб института истории РАН, кол. 238, Коллекция Лихачева Николая Петровича.

⁵ Архив С-Пб института истории РАН, кол. 57, Коллекция Зубрицкого Дениса Иванович.

⁶ *Описания документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1: (1470–1700 гг.), Санкт-Петербург 1897; т. 2: (1701–1839 гг.), Санкт-Петербург 1907; *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў*, скл. С. І. Паўловіч, Т. М. Мальцава, Мінск-Полацк 1999.

które mogą być wykorzystane do ustalenia biogramów duchownych i wiernych. Wyjątkowe znaczenie mają źródła informujące nas o rozwodach i życiu religijnym. Ważną kolekcję dokumentów zawiera zespół Zarząd Duchowny przy protoprezbiterze wojskowego i morskiego duchowieństwa Synodu⁷. W fondzie tym znajdujemy wykazy duchownych, ich biogramy i księgi metrykalne.

Wśród przechowywanych w RGIA akt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji uwagę zwraca dokumentacja Departament Wyznań Obcych, powołanego do spraw „wyznań zagranicznych”⁸. Katalog (opis) 4 tego zespołu omawia jednostki archiwalne ukazujące politykę caratu wobec unitów chełmskich⁹. W zespole 822 przechowywane są dokumenty Archiwum Kolegium Duchownego Rzymskokatolickiego w Rosji z lat 1797–1917¹⁰, a w zespole 826 akta Kancelarii metropolitów rzymskokatolickich¹¹. Interesujący jest również zespół archiwalny dotyczący Kościołów reformowanych¹². Wiele akt w tym zespole dotyczy wzajemnych relacji międzywyznaniowych w dawnej Rzeczypospolitej. Wymienione fondy zawierają szczególnie informacje o historii poszczególnych parafii i klasztorów wyznania nieprawosławnego.

Szczególnie istotny w badaniach nad Kościołem prawosławnym jest zespół Kancelaria metropolitów greckounickich cerkwi w Rosji¹³. Znajdują się tam wykazy parafii poszczególnych diecezji prawosławnych i unickich z XVII i XVIII w., ich akty fundacyjne, wizytacje i uposażenia. Równie bogate są zbiory dotyczące poszczególnych monasterów, zawierające różnorodny materiał, poczynając od dokumentów fundacyjnych po akta sądowe i gospodarcze. Tam też przechowywane są komplety dokumentów dotyczących położenia Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich w latach 1839–1915. W zespole tym znajdujemy ponadto petycje i skargi osób stanu duchownego i świeckiego dotyczące spraw Kościoła wschodniego, edykty królewskie, rozporządzenia protopopów i ordynariuszy diecezji, wypisy z ksiąg sądów grodzkich i ziemskich. W zespole tym mieszczą się również oświadczenia osób duchownych, akta bractw cerkiewnych i prowadzonych przez nie szkół i szpitali, rejestry gospodarcze cerkwi i monasterów. Znajdujemy tam również liczną korespondencję biskupów unickich i łacińskich z dworem królewskim, magnatami i Stolicą Apostolską. Dokumenty tego zespołu były pisane w językach: łacińskim, starobiałoruskim, ruskim, polskim, francuskim, włoskim i greckim. Kolekcja ta zawiera obszerne materiały o hierarchii, majątkach klasztornych i cerkiewnych, sporach o dobra cerkiewne, o sprawach związanych z wprowadzaniem unii kościelnej i konfliktach religijnych. Tam też znajdują się materiały prawosławnej metropolii kijowskiej z lat 1470–1595.

⁷ Российский государственный исторический архив (dalej: РГИА), ф. 806, Духовное правление при протопресвитере военного и морского духовенства Синода.

⁸ РГИА, ф. 821, Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД.

⁹ M. Radwan, *Ecclesiastica w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*, Lublin 2008, s. 8.

¹⁰ РГИА, ф. 822, Римско-католическая духовная коллегия МВД, оп. 1–12.

¹¹ РГИА, ф. 826, Канцелярия митрополита римско-католических церквей в России. Zob. M. Radwan, *Ecclesiastica*, s. 17–502.

¹² РГИА, ф. 828, Генеральная евангелическо-лютеранская консистория МВД.

¹³ РГИА, ф. 823, Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России, оп. 1–3.

Pierwszy opis unickiego archiwum metropolitarnego dokonany został już w 1699 r. przez bazylianina Józefa Saparowicza, późniejszego przełożonego monasteru ławryszowskiego. Archiwum to znajdowało się w majątku Ruta położonym w województwie nowogródzkim. Nie była to całość archiwum metropolitów unickich. Jego poszczególne części znajdowały się w Nowogródku, Warszawie, Gródku, Struni, Lwowie, Radomyślu, Łucku, Byteniu i innych ośrodkach bazylikańskich. W latach 1810–1828 zbiory tych archiwów zostały przewiezione do Wilna, a następnie metropolita Jozafat Bułhak wywiózł je do Połocka. W 1829 r. metropolita Bułhak przeprowadził się do Sankt-Petersburga, a archiwum umieścił w budynku Grecko-Unickiego Kolegium Duchownego. Tam też trafiła część archiwum metropolitów unickich przechowywana w Wilnie. Wszystkie akta metropolitów unickich zostały przekazane w 1840 r. do Kolegium Białorusko-Litewskiego, które zajmowało się sprawami byłych unitów. W 1841 r. do zespołu tego dołączony został fragment tychże archiwaliów ocalały w Radomyślu. Decyzją arcybiskupa litewskiego Józefa Siemaszki Kolegium i archiwum zostały zamknięte w 1843 r., a jego zbiory przekazano do Archiwum Świętego Synodu. W 1865 r. powołano specjalną komisję do uporządkowania zbiorów archiwum metropolitów unickich. Niektóre dokumenty z tego archiwum zostały wydrukowane w wielotomowych wydawnictwach źródłowych opublikowanych przez Komisję Archeograficzną¹⁴, a ponadto w czasopismach naukowych¹⁵ oraz w dwóch obszernych woluminach *Описания документов архива западнорусских униатских митрополитов*, przygotowanych do druku przez archiwistę Stefana Grygorewicza Runkiewicza, który pod kierownictwem Piotra M. Żukowicza, profesora Petersburskiej Akademii Duchownej, miał też przygotować edycję tomu trzeciego. Nie wiadomo z jakich przyczyn tom ten się nie ukazał. Trzeci tom opisu (inwentarza) tego zbioru został wykonany dopiero w latach 1950–1952 przez pracowników Centralnego Archiwum Historycznego w Leningradzie. W trzech tomach *Описания документов архива* zostały zawarte informacje o dokumentach, ich tytułach i zawartościach, uzupełnione o wykaz osób i miejscowości, których dokumenty dotyczą¹⁶.

Do poznania dziejów Kościoła wschodniego na ziemiach białoruskich i litewskich przydatne są akta przechowywane w zespole 824 nazwanym Kolegium Duchowne Białorusko-Litewskie¹⁷. Znalazły się tam dokumenty z lat 1713–1843 zebrane w 3378 jednostkach archiwalnych. Zespół ten powstał w wyniku działalności archiwum utworzonego w 1805 r. Departamentu II do spraw unickich, przekształconego w 1818 r. w Kolegium Grekokatolickie, a następnie — po kasacie unii — w Kolegium Duchowne Białorusko-Litewskie. Dokumenty tego

¹⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1: 1340–1560; т. 2: 1506–1544; т. 3: 1544–1587; т. 4: 1588–1638; т. 5: 1633–1699, Санкт-Петербург 1846–1851; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1–25, Санкт-Петербург 1861–1892.

¹⁵ „Вестник Юго-Западной и Западной России”, ежемесячный журнал, Киев 1862–1864; „Вестник Западной России”, г. V, кн. 7, т. 2, отд. 2; г. VI, кн. 8, т. 3, отд. 1, г. VII, кн. 11, т. 4, отд. 1, Вильно 1861–1869.

¹⁶ *Архіу уніяцкіх мітрапалітаў*, с. 6–7.

¹⁷ РГИА, ф. 824, Белорусско-литовская духовная коллегия Синода.

zespołu dotyczą procesów zachodzących w Cerkwi unickiej, zawierają dane statystyczne dotyczące liczby parafii, duchowieństwa i wiernych z lat 1713–1843, a także akta różnych klasztorów, seminariów i innych instytucji cerkiewnych¹⁸.

Bogate zbiory inwentarzy, uniwersałów królewskich, wypisów z ksiąg Trybunału Litewskiego, instrukcje i diariusze sejmikowe i sejmowe oraz korespondencja dotycząca spraw cerkiewnych znajduje się w kolekcji Autografów Piotra Pietrowicza Dubrowskiego, przechowywanej w Oddziale Rękopisów dawnej Państwowej Biblioteki Narodowej im. M. E. Sałtykowa-Szczedrina w Petersburgu, a dziś Państwowej Publicznej Biblioteki w Petersburgu¹⁹. Tam też znajduje się zespół Polonika, zawierający wiele dokumentów dotyczących spraw religijnych w Rzeczypospolitej, w tym również Kościoła wschodniego.

Z kolei Biblioteka Akademii Nauk Rosji w Petersburgu posiada liczne zbiory polemicznej literatury religijnej powstałej w środowiskach monastycznych i dworach magnackich. Natomiast księgi metrykalne duchowieństwa wojskowego i akta spraw związanych z duszpasterstwem wojskowym przechowywane są w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym (Российский государственный военно-исторический архив — РГВИА).

Wiele dokumentów dotyczących Kościoła prawosławnego i unickiego poszczególnych diecezji, cerkwi i monasterów przechowywanych w archiwach Petersburga zostało wydanych drukiem w seriach wydawniczych wileńskiej, kijowskiej oraz petersburskiej komisji archeograficznej²⁰.

Polityka wyznaniowa w relacji ówczesnych elit znajduje odzwierciedlenie w licznych listach przechowywanych w Centralnej Naukowej Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Cenne zespoły akt do dziejów Kościoła wschodniego na ziemiach polskich od XV wieku do 1941 r. są przechowywane w archiwach państwowych i bibliotekach Moskwy, Grodna, Wilna²¹, Mińska, Lwowa, Kijowa, Tarnopola. Z bibliotek i archiwów polskich na szczególną uwagę zasługują zasoby Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Lublinie (Chełmski Konsystorz Greckokatolicki) i Archiwum Państwowego

¹⁸ M. Radwan, *Ecclesiastica*, s. 15.

¹⁹ Российская национальная библиотека, Отдел Рукописей, Санкт-Петербург, ф. 52, Авт. П. Дубравского, оп. 1–3.

²⁰ *Акты издаваемые Виленскою комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне*, т. 1–30, Вильно 1865–1908; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею*, т. 1–15, Санкт-Петербург 1863–1892; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею*, т. 1–5, Санкт-Петербург 1846–1853; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 1–11, Вильна 1867–1890; *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе*, ч. 1, т. 1–11, 13, Киев 1859–1914; ч. 2, т. 2–3, Киев 1888–1910; *Описания документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1897–1907; „Русская историческая библиотека”, т. 7, 19, 27, 33, Санкт-Петербург 1882–1915; „Вестник Западной России”, т. 1, кн. 1–5; т. 2, кн. 4–8; т. 3, кн. 2–7, Вильно 1867–1868.

²¹ *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*, вып. 1, Вильна 1896; вып. 4, Вильна 1905; Ф. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882.

w Przemyślu (Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu), a także zbiory oddziałów rękopisów Biblioteki książąt Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Jagiellońskiej oraz Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, czy też Prawosławnego Archiwum Metropolitarne w Warszawie²².

Antoni Mironowicz, Source materials for the history of Eastern Church in Poland in archives and libraries of St. Petersburg

Summary

Manuscripts from Russian, Belorussian and Ukrainian archives and libraries are of paramount importance for research of Eastern Church history in Poland. Sources deserving particular attention are those preserved in the Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences (Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге), in Russian State Historical Archive in St Petersburg (Российский государственный исторический архив) and in Manuscripts Section of the former Saltykov-Shchedrin State Public Library in St. Petersburg, currently National Library of Russia in St. Petersburg. A good example of abundance of source materials for history of the Church is Pavel Dobrokhoto's Collection (col. 52) from Archive of Saint-Petersburg Institute of History of Russian Academy of Sciences. It includes documents from archives of Orthodox and Uniate dioceses, royal privileges granted to Orthodox hierarchy, endowment documents of Orthodox churches and monasteries, lists of parishes, visitations of monasteries, lists of cases of Uniate churches, administrative and court files of individual parishes and monasteries. Among the materials, there is polemic and hagiographic literature, historical studies of individual monasteries, books of miracles occurring in front of Mother of God icons, even literary and political texts.

Słowa kluczowe: Polonica, archiwa rosyjskie, archiwa Petersburga, Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej, Kościół unicki

Keywords: Polonica, Russian archives, Petersburg archives, Orthodox Church in Poland, Uniate Church

²² A. Mironowicz, *Archiwalia cerkiewne w Polsce [w:] Archiwa i archiwiszczy w dobie społeczeństwa informacyjnego. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich*, t. 1, red. D. Nałęcz, Toruń 2002, s. 303–314.